

YAPMAK NEDEN ETMEK YERİNE KULLANILYOR
-TARİHSEL BİR BAKIŞ-

Çeviren: Yard. Doç. Dr. Muna Yüceol
ÖZEZEN*

Bu makale, modern Türkçedeki durumlara kaynaklık eden tarihsel gelişimleriyle, Türk dillerindeki “yap-, et-“ fiilleri ile ilgilidir. Erken dönemlerden beri “yap-“ işlevleriyle kullanıldığı kanıtlanan *qıl*= fiilinin yanı sıra, en azından başka üç yardımcı fiilin; *et*=-, *äylä*= (*äðlä*=) ve son zamanlarda modern Türkçedeki *yap*=’ın benzer işlevlerle kullanıldığı düşünülmektedir.¹ “Yap-“ anlamlı bu fiillerin açıkça sahip oldukları ve önceden beri sahip buldukları işlevlerden birisi, özellikle İslâmiyet döneminde Arapçadan ve Farsçadan ve diğer dillerden alınan ödünclemeleri kaynaştırmasıdır (onların kullanılabilirliklerini arttırmasıdır)². Ancak bu işlev, yardımcı fiillerin Türk dillerindeki isimler ve sıfatlarla kullanımlarından ayrı tutulamaz. Bu çalışmayla, özellikle, genelde modern Türkçenin özellikleriyle donanmış olan göçebe Türklerin dilinde *etmek*’in yerini tamamen *yapmak* fiilinin alması olasılığı araştırılacaktır. İlgili çekici noktalardan biri de, *äylä*= fiilinin, benzer yollarla meydana gelen geç Osmanlı dönemlerinde yok olup olmadığı sorusudur.

Bu bakımdan söz konusu yardımcı fiillerin tarihsel gelişimleri ve temel nitelikleri ile ilgili olarak pekçok soru sorulabilir:

1- “Yap-“ anlamlı fiiller, ne dereceye kadar kendi bağımsız anlamlarını korurlar (yani tematik rol, işlevsel özellikler)?

2- Bu artzamanlı bir dizi “yap-“ anlamlı fiil, neden oldukça özel anlamlarının açığa çıkması sonucu ortaya çıkar? Onların “yap-“ ve “et-“ anlamlarının arasındaki ilişki nedir?

* Bu makalenin aslı, Hendrik BOESCHOTEN’in *A Festschrift to Lars Johanson / Lars Johanson Armağanı*’nda (Editörler: Nurettin DEMİR- Fikret TURAN, Grafiker Yayıncılık: 4, Ankara 2002) yayımlanan “Why is *yapmak* replacing *etmek* –a historical perspective-” tir.

¹ Benzer işlevde örneğin Tatarcadaki *yasa*= (<Moğolca) gibi başka fiiller de vardır.

² Bu makale kuramsal olmayan ve tanımlayıcı nitelikte bir makale olduğu için, okuyucular, örneğin “örnekleme”nin “ödüncleme”ye eşit olduğunu düşünebilirler.

3- Ödünçlemelerle ortaya çıkan birleşik fiil kalıpları (isim- fiil + “yap-“ anlamlı fiil), Türkçe isimlerle ortaya çıkan birleşik fiil kalıplarının niteliklerine indirgenebilir mi?

4- Sözcük oluşumlarıyla ilgili kalıpları nasıl değerlendirmeliyiz?

İlk olarak kısa bir tarihsel özet sunmama izin verin³ Orhun Yazıtları'nın dilinde (VIII. yüzyıl) *qıl*= fiili, “yap- / etmek” anlamlarıyla kullanılmış görünmektedir. Örneğin; *bay qıl*= “zengin et-, zenginleştir-“, *Az bodunuy üküş qıldım*. “Az milleti çok kıldım / çoğalttım.”, *-da yeg qıl*=- “iyileştir-, düzelt-“, *uruş qıl*= “savaş-, savaş yap-“. *Et*= fiili bu metinlerdeki çeşitli örneklerde “düzenle-, düzene koy-“ anlamıyla bulunmaktadır. Örneğin; *Türk bodunuy yinä etdi, igitdi*. “Türk halkını yine düzenledi, besledi.”, *Çäriğ etür erdi* “Askeri düzene sokar idi.”, *bitig taş etgüçi* “taş kitabe yazıcı”. *äð*= “işlenmiş mal” dan türemiş olan *äðlä*= fiili, eski Uygur belgelerinde “işle-, ek- (üzüm bağı vb.)” anlamıyla bulunmaktadır. *Yap*= fiili ise kendi asıl “kapsa-, içine al-, karşıla-“ anlamını korumuş gibi görünmektedir. Ancak erken dönem metinlerinde bu anlamla daha seyrek olarak karşılaşılır. Doğrusu zaten bu en erken oluşumlar “kur-, oluştur-, inşa et-“ anlamlarıyla çevrilmelidir. Örneğin; *Xan olurıpan ordu yapmış* “Han tahta çıkıp bir kraliyet konutu (karargâh) inşa etmiş.” (Irk Bitig, karşılaştırınız CL, 203); *yapdılar yaratdılar* “(on kat cenneti) yaptılar, yarattılar” (Uygur, Man. A, karşılaştırınız CL, 871).

Erken dönem Karahanlı Türkçesinde tahminen benzer bir durumu (/ anlamı) buluruz ve böylelikle birbirinden farklı bu fiillerin anlamlarıyla ilgili en gerçekçi tabloyu elde ederiz. İlgi çekici bir bulguyla, Mahmut Kâşgârî, Oğuz boylarının *qıl*= fiilini kullanmama, bu fiilin kullanımından kaçınma eğiliminde olduklarını belirtir (iki yerde, Dankoff ve Kelly, 1982- 85: I, 180, 400). Çünkü bu fiilin “(cinsel) ilişkiye gir-, çiftleş-“ anlamlarıyla bir bağlantısı, bir çağrışımı vardır. Yani *Är qizi qıldı*. “Adam kızla (cinsel) ilişkiye girdi.” demektir. Bu yüzden diğer Türk boyları *Ol yükünç qıldı*. “O dua kıldı.” derken, Oğuzlar *Ol yükünç etti.*’yi tercih etmişlerdir. Bunun

³ Gramerler gibi ikincil kaynaklar, böylesi bir araştırma için büyük ölçüde yararsızdır. Şu ana kadar kullanılan bilgiler, çoğu zaman rastgele metin parçalarından, bunların dizinlerinden ve elimdeki, bilgisayara yüklenmiş bazı ilginç metinlerden alınmıştır.

yanında (For the rest?), *et*= fiilinin de “birşeyi yerine getir-, birşeyi yerine koy-” anlamı vardır. Örneğin; *Tāhri mānig işim etti*. “Tanrı benim işlerimi yoluna koydu.” demektir. *Ädlä*= fiili büyük bir anlam çeşitliliğine sahiptir (büyük bir anlam çeşitliliğine sahip olmakla bilinir). Bu fiilin “(cinsel) ilişkiye gir-, çiftleş-” anlamının yanı sıra, *ädlär ädlä*= “malları işle-” örneğinde olduğu gibi, genel olarak “nesnelere uygun bir biçimde kullan-” anlamı da vardır. *Ädläldi näñ* “uygun bir biçimde işlenmiş / kullanılmış ? olan şey” de bu anlamlar için verilebilecek bir başka örnektir. Bu fiilin ayrıca “dikkate al-, değer ver-, göz önünde bulundur-” gibi özel bir anlamı gelişmiştir. Örneğin; *ädgü savıñ ädläsä* “(birisi) iyi bir tavsiyeyi dikkate alırsa”, *bäglär kimi ädläsä* “beyler kimi dikkate alırsa / beyler kime değer verirse” demektir. *Yap*= fiilinin üç anlamı vardır. Temel anlam, *qapug yap*= “kapıyı kapa-”, *Sü kälidi yer yapa* “Asker yeri tamamen kaplayarak geldi.” örneklerinde kullanılan anlamdır. Diğer iki özel anlamın ilki “inşa et-, kur- (ev vb.)” anlamıdır ve *Är tam yaptı* “Adam (bir) ev inşa etti.” örneğinde görülür. İkinci anlam ise *yuwqa yap*= “yufka pişir-“ örneğinde de geçen “fırında ekmek pişir-, ekmek kızart-”tır. Bu anlamların her ikisi de asıl “kapla-, gizle-, içine al-” anlamıyla bağdaştırılabilir ve verilen ilk anlamın asıl anlam olduğunu düşünmek gerçekten de makul görünmektedir. Ayrıca bu anlamlara bakarak birbirinden ayrı, eşsesli üç fiil bulunduğunu düşünmenin de gereği yoktur.

Bugüne kadar biraz daha batıda yazılmış ilk eserler, *et*= fiilinin gizil anlamlarının ön plana çıkması (/ açığa çıkması) ile ilgili olarak açık kanıtlar verir. ‘Atebetü’l- Hakayık (tahminen XII. yüzyıl), Harezmi Türkçesine geçiş aşamasında yer alan bir eserdir. Bu eserde *qıl*= fiili bilinen anlamlarla ve yoğun olarak kullanılmakla birlikte, *et*= fiili de “yap-, et-” anlamlarıyla on örnekte kullanılmıştır. Örneğin; *But etip idim bu tedi* “Put yapıp ‘Tanrım bu.’ dedi.”, *Etär bolsañ işni saqnıp et* “(Bir) işi yaparsan düşünüp taşınarak yap.”, *sabr et*= “sabret-, sabırlı ol-”. Öte yandan, bu eserde *ädlä*= fiili eski anlamıyla yalnız bir kez kullanılmıştır: *tikän ädlägän är* “diken eken adam” (Rahmeti Arat, 1951). Benzer durum Tefsîr’in dilinde de sürer. *Ädlä*= fiili “yap-, et-” anlamıyla ilk olarak daha batıda, ‘Alî’nin Kıssa-i Yûsuf (XIII. yüzyıl, karşılaştırmamız CL, 57) adlı eserinde kullanılmıştır.

Genel kanı, XII. ve XIII. yüzyıllardaki bu gelişmelerin, her nasılsa yazılı dile Oğuzca ve Kıpçakça unsurların akınıyla ilgili olduğudur. *Et=* fiili, Codex Cumanicus'ta (Grønbech, 1942) özellikle birleşik fiiller içinde yer alır. Bu döneme ilişkin şu anda üzerinde durduğumuz türden çalışmalar, her zamanki gibi ilgili eserlerin tam anlamıyla eski yazmalarının bulunmayışı yüzünden güçleşmektedir. Harezmi Türkçesinde (XIV. yüzyıl) *et=* fiili oldukça seyrek olmakla birlikte kullanılır. Ayrıca bu örnekler daha geç tarihli nüshalarda anlamsal değişiklikler gösterebilir. Bu açıdan bakılırsa Fazılov (1966: 174)'la elde edilen veri önemli olabilir. Çünkü Fazılov çalışmasında, Nehcü'l- Feradis'ten değil gerçekten eski bir yazmadan ve başka birkaç kaynaktan alıntı yapmıştır. ?? Kısas-ı Rabguzî'de *et=* fiilinin birkaç örneği vardır: *xastanı yaxşı et=* “hastayı iyileltir-”, *täpän etip ... ilib* “baş aşağı asarak / alt üst ederek” gibi. Aynı eserde *ädlä= / äylä=* fiili özel bir anlamla”to tan ??” kullanılmıştır. Harezmi Türkçesinde *yap=* ise son derece seyrek (aynı eserde, tek örnekte “kapa- / kapla-” anlamıyla) kullanılmıştır (Boeschoten ve diğerleri 1995: 661, 662, 761).

Bir diğer sorunla, örneğin Çağatay döneminde, bir XIV. yüzyıl şairi olan Sekkâkî'de karşılaşırız. Burada *et=* ve *äylä=* fiilleri tipik olarak (/ belirgin bir biçimde) *qıl=* fiiliyle yan yana (/ birlikte) ancak biraz daha az bir sıklıkla kullanılır. Örneğin; *yüzümni altun etgäli* “yüzümü altın edeli / yüzümü altın ettiğinden beri”, *qan äylä=* “kan et-, kanat-” (karşılaştırınız Farsça *xûn kardan*, ST, 488), *Dağı ne qılıyısı bilmen* “Ve ne yapacağını bilmem.”. Benzer dağılım genelde klasik Çağataycada da bulunur: “(...) fiillik kavramların büyük bir çoğunluğu iki unsurun yan yana getirilmesiyle belirtilir. Bunlardan ilki genellikle Arapça ve Farsça, daha seyrek olarak da Türkçe bir isim (...), ikincisi ise her zaman Türkçe bir yardımcı fiildir. Bu yardımcı fiil, genellikle *qıl=* “kıl-, et-”, daha seyrek olarak –o da daha çok şiiirde olmak üzere- *et=* veya *äylä=* vb.’dir.” (Eckmann 1966: 75). Aksine Timur devrinden kalan ve *yarlıy* adı verilen belgeler, yalnız eski Uygur harfleriyle yazıldıkları için değil, *qıl=* (ki bu fiil yalnızca ödünçleme isimlerin üzerine yardımcı fiil olarak gelmek gibi bir görev görmez)’tan başka “yap-“ anlamlı fiil içermedikleri için de arkayikleşmiş gibi görünürler. Örneğin; *duşmalîq qıl=*”düşmanlık et-, düşmanca davran-”, *tez qılıb* “acele edip, aceleyle” (with the converb as an adverb-forming device, just as in modern Uzbek ??), *yigitläрни yıрнаq qılıb* “yigitleri toplayıp”.

Bununla birlikte, en azından *et=* fiili Kıpçakçada, Codex Cumanicus'ta (karşılaştırınız Grønbech 1942) anlam çeşitliliği ile (farklı anlamlarla) kullanılır. Bu eserde *et=* fiili ile ilgili şu oluşumlarla karşılaşırız: *Köp tañlar etti* “Çok mucizeler yarattı.”, *Kim etir benim buyruyum*⁴ “Benim buyruğumu kim yerine getirir.”, ancak bunun yanında *satov et=* “ticaret yap-, alışveriş yap-”, *qulluq et=* “kulluk et-, hizmet et-”, *erksiz et=* “güçsüz duruma getir-, güçsüzleştir-”, *azat et=* “azat et-, özgür bırak-”. Oğuzcada daha bir kesinlikle kullanılan *äylä=* fiilinin Codex'te hiç kullanılmadığı görülür. Buna karşılık *qıl=* fiili doğal olarak kendini korur. Örneğin; *Usini täñri tamam tügöl qıldı* “Tanrı aklını tam ve mükemmel kıldı.”. Burada *yap=* fiilinin, *eşikni yap=* “kapıyı kapa-, kapıyı ört-” gibi bir kullanımının yanı sıra özel bir kullanımı da vardır: *yala yaba-dır* “iftira etti”. Klasik Çağataycada, *yap=*'in görünüşe göre “bleached” anlamlı başka birkaç kullanımı (/ örneği) daha vardır. Örneğin; *Alarnı barın körmişäm bilmişäm / Bularnı barın yapmışam qılmışam* “Onların hepsini görmüşüm, bilmişim / Bunların hepsini yapmışım kılmışım.” (Babur Dîvânı; Yücel 1995: 321).

Durum Eski Anadolu Türkçesinde de temel olarak buna benzer görünür. Bu dönemde, örneğin Darîr'in Kıssa-i Yûsuf adlı eserinde, bu üç fiil, yaklaşık olarak aynı sıklıkla kullanılır (Karahan 1994). Yine *yap=*'li kullanımlar da son derece seyrek (yalnızca iki kez): *ibn-i Yâminä oyrılıq yapıdı* “ibn-i Yâmine hırsızlık yaptığı”, *Yapdılar uçmağa bânzâr bir sarây* “Cennete benzer bir saray yaptılar.”.

“Yap- / et-” anlamlı fiillerin dağılımına yönelik bir araştırma için ilgi çekici bir eser Kitâb-ı Dede Korkut'tur (XVI. yüzyıl). Bir epik öykü dönemi eseri olan bu eser, belirgin bir biçimde bölgesel (Doğu Anadolu) nitelikler taşır. Bu eserin ağız özelliklerine tamamen kapalı gibi görünen bir dille (??) istinsah edilmiş bir nüshasının yanı sıra, İstanbul'da sarayda (by the chancery in Istanbul) istinsah edilmiş ve çok az uyarlama izlenimi veren bir nüshası daha vardır. İki nüsha arasında görülen dilbilimsel farklılıklardan biri, “yap- / et-” anlamlı fiillerin farklı dağılımlarıdır (kullanım oranlarındaki

⁴ Codex'te *buyruym*

farklılıktır). İki nüsha karşılaştırıldığında, bu fiillerin kullanım sıklıkları ile ilgili olarak aşağıdaki oranlar elde edilir⁵:

Tablo 1. “Yap- / et-” anlamlı fiillerin Dede Korkut’taki kullanım sıklıkları (her iki yazmada bulunan öykülerde)

	Dresden nüshası	Vatikan nüshası
<i>Et=</i>	43	68
<i>net=</i>	2	0
<i>äylä=</i>	57	21
<i>näylä=</i>	7	7
<i>Qıl=</i>	19	19
<i>yap=</i>	3	2
TOPLAM	128	117

“Yap- / et-” anlamlı fiillerin işlevleriyle ilgili bir noktayı açıklamama izin verin. Kitâb-ı Dede Korkut’tan bir örnek, bu noktayı açıklığa kavuşturacak ve aralarında fark yokmuş gibi görünen bu fiillerin (*qıl=*, *et=*, *äylä=*) işlevsel farkını gösterecektir.

İlk olarak şunu söylemek gerekir ki bu fiiller az da olsa daha özel (“kur-, inşa et-” gibi) anlamlarla karşımıza çıkabilir. Ancak bir (accomplishment’le) fiilleri genel anlamlarıyla kullanılmış buluruz ([1]’de verilen örneklerle karşılaştırınız). Bu kullanımlarda “et-” anlamlı fiillere (*b)ol=* “ol-” fiilinin ettirgeni; “et- X (-acc) Y” yapısındaki diğer

⁵ Dresden nüshası bir giriş bölümünün yanı sıra on iki öyküyü içerir. Vatikan nüshasında bu öykülerden yalnızca altısı vardır. Burada yapacağımız karşılaştırma bu altı bölüm (ve giriş bölümü) üzerine temellenir. İki nüshanın toplam sayılarındaki farklılık eksik bölümlerden, “yap- / et-” anlamında burada sözü edilenlerin dışında fiillerin kullanılmasından ve nüshaların birinde veya diğerindeki / +IA=’li sözcük oluşumlarından kaynaklanmaktadır.

kullanımlarda, Y'ye bir isim ve / veya sıfat olarak bakılabilir. Burada Y, “X, Y olur.”a karşılık gelen küçük bir önerme olarak düşünülebilir. Bir başka anlam, “X ol=” ve “X için yer al-” yapılarının ettirgeni sayılabilecek “X’in olmasına yol aç-” anlamıdır ([2]'de verilen örneklerle karşılaştırınız). Özel bir durum (Bir başka özel durum), üzerine *-llk* eki gelmiş isim yapılarının alışılmış (bildik / her zamanki) anlamları vermesidir ([3]'teki örnekler).

?? Bazı yapılarda ise isimlerden türetilerek elde edilen fiillerin çeşitli anlam incelikleriyle ve alternatif işlevlerle kullanıldığı görülür ([4]'teki örnekler). Sözlükselleşmiş türetimler gibi görünseler de bu isimler işlek bir kullanım alanına sahip değildir.

Dede Korkut [D= Dresden nüshası; V= Vatikan nüshası] (kar-şılaştırınız Tezcan ve Boeschoten 2001)

- [1] *Däli Qarçari yalicaq äylädi.* [D] “(Dede Korkut) Deli Karçarı çıplak kıldı.”
Däli Qarçari soyib yalicaq äylädi. [V] “(D. K.) Deli Karçarı soyup çıplak kıldı.”
Hämân beni qapudan taşra äylä, määd! [D=V] “Hemen beni kapıdan dışarı çıkar, medet!”
[yalnızca D'de]
- [2] *ğazâ äylädi* [D] / *ğazâ qıldı* [V] “Gaza kıldı / savaştı.”
Banı Çiçäk kiçi düğinin äylädi. [D] “Banı Çiçək küçük düğününü yaptı.”
Banı Çiçäk kiçi düğinin etdi. [V] “Banu Çiçək küçük düğününü yaptı.”
täkäbbürlük äylä= [D=V] “kibirlik yap- / kibirli bir biçimde davran-”
- [3] *Qondılar, yemäk içmäk etdilär.* “Kondular, yeyip içtiler.”
[yalnızca D'de]
“Nä äyläyälüm.” Deyü Da-nışdılar. [D] “‘Ne yapalım.’ diye danıştılar.”
“Nä äyläyälüm.” Deyü Danışq etdilär. [V] “‘Ne yapalım.’ Diye danıştılar.”
Oğuz bäğlärin üstüçä yığnaq etgil. “Oğuz beylerini topla.”
yürüyiş et= [D=V] “yürü-, yürüyüş yap-”

Şimdi “yap- / et-” anlamlı fiillerin, söz konusu işlevlerinden herhangi birinin özelleşme belirtisi gösterip göstermediği sorusu ortaya çıkıyor. Yanıt şu ki yukarıda verilmiş olan örneklerden açıkça anlaşıldığı gibi, hiçbir fiilde bu türden bir belirti bulunmamaktadır. Ancak *qıl=* fiilinin oldukça seyrek kullanıldığı açıktır. Bunun yanı sıra, Dresden nüshasının tersine, Vatikan nüshasında *et=* fiili *äylä=*'ten daha fazla bir varlık gösterir. Ancak bu farklılıklar sözlüksel birimlerle değil sıklıkla ilgilidir. Yalnızca ara sıra kullanılan özel anlamlı yapılar ise *namaz qıl=>~ näylä= > net=* “namaz kıl-

” ve *nä äylä*= “ne yap-, ne et-” olarak belirlenir. Anlambilgisel olarak açıkça belirtilebilir ki *nä qıl*= yapısının neredeyse hiç kullanılmamış olması, *qıl*= fiilinin diğer üç fiile oranla gerime sürecine girdiğinin (kullanım sıklığı bakımından geride bulunduğu) bir göstergesidir. Diğer yandan, *näylä*= yapısı, -en azından *äylä*= fiilinin “yap-, et-” anlamlı diğer fiillerden daha baskın olarak kullanıldığı bu eserin yaratıldığı alanda ve dönemde- benzer anlamları veren yapılar içerisinde tercih edilen bir seçenek gibi görünmektedir.

Bir diğer önemli soru, “yardımcı fiillerin”, tümleç veya eklenti* olarak birleşebilecekleri ([1]’deki durumlar dışında) isimler alıp almadığıdır (Bu soruna daha sonra döneceğim.). Kitâb-ı Dede Korkut’un dilinde, isimlerin tümleç olarak kullanıldıkları açıkça görülmektedir (karşılaştırınız [5]): [5] *Bu hayfları biz Kazana etmişüz.* [yalnızca D’de] “Bu utançları biz Kazan’a etmişiz / vermişiz / yüklemişiz.”

Yap= kökü, “yap-, inşa et-, kur-, oluştur-” anlamıyla kullanılır [6]; ancak ara sıra bu fiilin asıl anlamıyla kullanıldığı örneklerle de karşılaşırız ([7]):

[6] *Gämi yapub yelkän qurdum.* [yalnızca D’de] “Gemi inşa edip yelken kurdum.”

... *mescid yapıdılar* [D=V] “... mescit yaptılar (/ inşa ettiler)”

[7] *Yaba yaba⁶ qarlar yağsa yaza qalmaz.* “Lapa lapa (yerleri kaplayacak kadar) karlar yağsa yaza kalmaz.”

Qal’eye girip qapuların yapıdılar. “Kaleye girip kapılarını kapadılar.”

Dikkatimizi geç Osmanlı metinlerine vererek, *et*= ve *yap*= fiilleri için Sir James Redhouse’un sözlüğüne bakarsak, temel olarak modern Türkçede kuralcı bir biçimde sürdürülen durumlarla karşılaşırız: Redhouse (1890): **etmek** 1. yapmak; 2. etmek; 3. kıymeti olmak, değeri etmek.⁷ Bu fiil, Arapça ve Farsça fiilimsilerle kullanılan genel bir yardımcı fiildir; *teslim etmek*,

* “eklenti” terimi için bakınız Berke Vardar (ve diğerleri), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Dilbilim Terimleri Sözlüğü, 2. Basım ABC Kitabevi, İstanbul 1998. (çevirenin notu)

⁶ Modern dilde “lapa lapa”

⁷ 4. söylemek anlamı da buraya eklenebilir. Tabii ki bu fiilin < *eytmek* ile bir ilgisi yoktur.

mua'venet etmek gibi. Bazan *eylemek* ve *kılmak* yerine bazan da edeni önemli bir kişilik olan *buyurmak* yerine kullanılır. Bu fiillerden önce Türkçe bir isim geldiğinde, artık yardımcı fiil olmaktan çıkarlar: *ne etti* “ne etti / ne yaptı” gibi. **yapmak** 1. yapmak; 2. etmek; 3. düzenlemek, tamamlamak (...) *ders yapmak* “ders yapmak, ders çalışmak” gibi.

Modern Türkiye Türkçesindeki durumu değerlendirebilmek için, okuyucusu olduğum Varlık dergisinde daha çok 1960’lı ve 1970’li yıllarda yayımlanmış olan bazı kısa öykülerdeki kullanımları listeledim (karşılaştırınız Boeschoten 1996). Bu listedeki girdiler kabul edilir ölçüde kısaltılarak düzenlenmiş ve orta yaşlı ana dili konuşucularının dil mantıkları üzerine temellenmiştir:

ÖYKÜLERDEKİ KULLANIMLAR

Çocuklarım çok gürültü yapıyor.

Yapma!

Çabuk bir şey yap?

Hep böyle yapardı.

Ne yapacaksın bu paraları?

Öksüz arabayı ne yapacaktı?

Nasıl yaptın bunu?

Neden yaptın bunu?

[Neden ettin bunu bana.]

Ne yapılmasını tavsiye ediyorsun?

Doğru dürüst düğün yapsaydı olmaz mıydı.

Her önüne gelen espri yapmağa kalkmamalı.

... artık uçuş yapmayan bir hava subayı...

Trafik kontrolünü yapmaktan çok hoşanıyordu.

[trafik kontrolünü yapmak

Bir meydan savaşı yaptılar.

OLASI KULLANIMLAR

+ ... ediyor.

+ / ? Etme!

... et!

? ... ederdi.

? edeceksin

? edecekti

Nasıl ettin bunu?

*ettin

*edilmesini

+ etseydi

+ etmeğe*

+ etmeyen

*etmekten

trafiği kontrol etmek]--

*ettiler

* asıl metinde “+ etmemeli” (çevirenin notu)

<i>Seni assolist yapayım mı?</i>	<i>*edeyim mi</i>
-----	-----
<i>Servis ediniz.</i>	+ <i>yapınız</i>
<i>Yaşlı kadınlar ebelik eder.</i>	+ <i>yapar</i>
<i>öğretmenine belli etmeden</i>	<i>*yapmadan</i>
<i>bu dünyadan göç edip</i>	<i>*yapıp</i>
<i>... anlayışla karşılanacaklarını ümit ederek</i>	<i>*yaparak</i>
<i>bu bölgeyi ziyaret ederek</i>	<i>*yaparak</i>
<i>Başkaca bir cilt olacağını işaret eder.</i>	<i>*yapar</i>

Benim iddiam, son Osmanlı metinlerindeki durum bakımından, modern Türkçenin son birkaç kuşak boyunca bir hayli değişiklik gösterdiği. Ödünçleme sözcükler için potansiyel bir yardımcı fiil olarak *etmek*'in eskisi kadar kullanılmayışının mantıkla çelişen bir yanı vardır. Ancak özellikle şunlar açıktır: “*X Y etmek*” kullanımını şimdilerde “*yapmak*” olarak değiştirmiştir (**seni assolist edeyim mi?*). Konuşucular kesin olmayan durumları anlatırken bu fiilleri kullanırlar (*? böyle ederdi, ? bir şey et! vb.*). *Ne etmek, nasıl etmek* yapıları ve belki bunlara benzer diğer yapıların artık özel anlamlar kazanmış olması da dikkate değerdir. *Ne ettin?* ve *Bana ne ettin!* yapıları konuşucuların sitemli durumlarla ilgili olarak kullandıkları yapılarıdır. *Etmek* fiili ne sözcük oluşturma sistemine göre sonekli bir yapıyı ne de tümleçleri alabilir (örneğin **trafik kontrolünü etmek*). Bu açıdan örneğin aşağıdaki durumu ele alın: *Kahvaltıyı ettik / yaptık; Kahvaltıyı erken yaptık / * ettik.* (Anlaşıldığı üzere) tümleçsiz *et=* bir ek görüntüsü vermektedir.

Çalışmayı bitirmeden önce, elde ettiğim bulgular aracılığıyla genel görünümü vermek istiyorum:

1. Aslında “*X Y etmek*” anlamını veren fiillerden biri (*bol= > ol=*'in ettirgeni olan) *qıl=* fiilidir. Her nedense bu fiil, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, “*yap-, kur-, oluştur-, üret-, işle-*” anlamlı fiiller karşısında ikinci planda kalmış ve büyük ölçüde bu fiiller *qıl=*'in yerine geçmiştir.

2. Osmanlı Türkçesinde *eylemek* ve *etmek*'in kullanım oranları birbirine yakındır. *Eylemek* fiilinin artık kullanılmıyor olması, *etmek* fiilinin yapısal bakımdan öne geçtiğinin bir belirtisi (/ bir kanıtı) değildir. Ancak, Kitâb-ı Dede Korkut'un iki nüshasını karşılaştıran birisi (/ bir araştırmacı),

modern Türkçenin Rumeli ağzındaki birçok anlatımda (/ deyimde) *etmek*'in *eylemek*'ten daha çok kullanıldığı düşüncesine kapılır. Ayrıca, *e:lâ= < äylä=* “yardımcı fiili” Azerbaycan Türkçesinde hâlâ çok yaygın olarak kullanılmaktadır.

3 *Etmetk*'in *yapmak* tarafından kullanım dışına itilmesi (*etmek*'in *yapmak* karşısında daha az kullanılmaya başlaması) yeni bir durumdur. Şu andaki bilgilerimize dayanarak, bunun nedenleriyle ilgili saptamalarda bulunmak oldukça güçtür. Ancak potansiyel bir yardımcı fiil olma özelliğini kaybetmiş gibi olan *etmek* fiili, modern Türkiye Türkçesindeki yeni tamlamalarda bu özelliğini büyük ölçüde (yeniden) elde etmiş gibi görünmektedir. Oldukça yeni olmakla birlikte bunlar sorunlu yapılardır: *daktilo etmek, çek etmek, fotokopi etmek*.

4.Bu yüzden göçebe Türklerin dilindeki *yapmak*'ın genel kullanım biçimi, kuralcı denetlemelerle biraz zorlanmış bir durumdaki dilin temelde yatan bir özelliğini ortaya çıkarır.

KAYNAKÇA

- BOESCHOTEN, H. 1996. *Türkisches Lesebuch*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- BOESCHOTEN, H., M. VANDAMME ve S. TEZCAN 1998. *Rabguzi, Kısasu'l- Enbiya*. Leiden: Brill.
- CL= CLAUSON, Sir G. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford UP.
- DANKOFF, R. Ve J. KELLY 1982-85. *Compendium of the Turkic dialects*. 3 cilt, Cambridge, Mass.: Harvard Üniversitesi Yayınları.
- GRÖNBECH, K. 1942. *Komanisches Wörterbuch*. Kopenhagen: Munksgaard.
- ECKMANN, J. 1966. *Chagatay Manuel*. Den Haag: Mouton.
- FAZYLOV, E. 1966. *Starouzbekskij jazyk: chorezmijskie pamyatniki XIV veka*. Taşkent: İzdat. FAN Uzbekskoj SSCB.
- KARAHAN. L. 1994. *Erzurumlu Darîr, Kısasu-i Yûsuf*. Ankara: TDK.
- RAHMETİ ARAT, R. 1951. *Atebetü'l- hakayik*. İstanbul: Ateş Basımevi.
- REDHOUSE, Sir J. 1890. *A Turkish and English Lexicon*. İstanbul.
- ST= STEINGASS, F. J. 1892. *A comprehensive Persian- English dictionary*. Yeni Baskı Beyrut: Lübnan Kütüphanesi, 1970.

TEZCAN, S. Ve H. BOESCHOTEN. 2001. *Dede Korkut Oğuznameleri*.
Onarılmış Metinler. İstanbul: Yapı ve Kredi Kültür Yayınları.
YÜCEL, B. 1995. *Bâbü'r Dîvânı: gramer- metin- sözlük- tıpkıbasım*. Ankara:
Atatürk Kültür Merkezi.